«YUSIP MERGEN» DÁSTANINDAĠI FRAZEOLOGIZMLERDIŃ MÁNILIK HÁM STILLIK ÓZGESHELIKLERI

Turebaeva Biybinaz Islambekovna

Folklortanıw hám dialektologiya qánigeligi 1-kurs magistrantı

Berdaq atındaġı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

email: biybinazturebaeva@gmail.com

Allambergenova Gúljaxan Aytbaevna

Qaraqalpaq til bilimi kafedrasınıń docenti, PhD

Berdaq atındaġı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Annotaciya. Bul maqalada qaraqalpaq xalıq dástanı «Yusip mergen»degi frazeologizmler, yaǵnıy turaqlı sóz dizbekleri izertlenedi. Dástan tekstinen bir neshe turaqlı sóz dizbegi ajıratıp alındı. Maqalada frazeologizmlerdiń mánilik toparları hám dástandaǵı kórkemlik xızmeti talqılanadı. Nátiyjede dástan tilinde somatik, yaǵnıy dene aǵzaların bildiretuǵın komponentli frazeologizmlerdiń, ásirese «kóz», «kewil», «qulaq», «qol» sózleri qatnasqan birliklerdiń úlken orın tutatuǵını anıqlandı.

Tayanısh sózler: frazeologizm, turaqlı sóz dizbegi, dástan, jıraw, somatik frazeologizm, kórkemlik qurallar, qaraqalpaq folklorı.

Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdiń dizbeginen turatuǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden ayqın ajıralıp turatuǵın birlikler bar. Olardıń tujırımlı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán belgi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentlerdiń mánilerinen basqa máni bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajıalıp turatuǵın birlikler tilde frazeologizmler dep júritiledi. [1;10]

Frazeologiya- til iliminiń leksika-semantikalıq yarusına kiretuǵın bir tarawı esaplanadı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri dáslep E.Berdimuratovtıń «Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiya» atlı miynetinde sóz etiledi. [2] Bunnan basqa frazeologiyalıq sózlikler dúziwde J.Eshbaevtiń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» [3], T.Jumamuratov «Mektep oqıwshıları ushın russha-qaraqalpaqsha qısqasha frazeologiyalıq sózlik» [4], Q.Bekniyazovtıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi» miynetlerin[5]kórsetek boladı. Frazeologizmlerdi arnawlı túrde izertlgen G.Aynazarovanıń ilimiy jumısı[6], sonday-aq, sońǵı waqıtlardaǵı izertlewge A.Pirniyazovanıń «Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması hám onıń stilistikalıq imkaniyatları» [7] atamasındaǵı doktorlıq dissertaciyası, J.Táńirbergenovtıń «Qaraqalpaq tilinde feyil frazeologizmlerdiń lingvistikalıq analiz» [8] temasındaǵı ilimiy izertlewlerin atap ótsek boladı. B.Yusupovanıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyası» oqıw qollanbası hám bir qansha maqalaları járiyalandı. Bul izertlew jumısları qaraqalpaq til biliminde frazeologiyanıń qáliplesiwinde eń bahalı miynetler bolıp esaplanadı.

Folklor shıǵarmaları, ásirese dástanlar, frazeologizmlerdi saqlap, áwladtan-áwladqa jetkeriwshi tiykarǵı derek bolıp esaplanadı. Sebebi dástan jıraw tárepinen awızsha aytıladı, tıńlawshılarǵa tásirli jetip barıw ushın jıraw xalıq tilindegi tayar, obrazlı dizbeklerge tayanadı. Sol sebepli dástan tili frazeologizmlerdi úyreniw ushın baylıq materialı bolıp tabıladı.

«Yusip mergen» dástanı Qurbanbay jıraw Tájibaevtan 1958-jılı A. Abdreymov tárepinen jazıp alınǵan hám «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıq 56-tomında járiyalanǵan. Bul dástanda frazeologizmler kóp qollanılǵan bolsa da, olar arnawlı túrde toparlanıp, talqılanbaǵan. Sonlıqtan bul dástan lingvistikalıq jaqtan analizlep barıldı.

Frazeologizmlerdiń ishinde ayırım sózler semantikalıq jaqtan ayrıqsha kózge taslanıp, onıń uytqısı retinde kózge túsedi. Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleri semantikalıq jaqtan bir qánsha túrlerge bólip úyreniledi. Bulardıń ishinde somatikalıq frazemalar basqa toparlarǵa qaraǵanda kóbirek qollanıladı, olardıń sanı boyınsha da ayrıqsha orın tutadı. [9;63]

Adam dene-múshelerine baylanıslı (somatikalıq) frazeologizmler — quramında adamnıń dene aǵzasın bildiretuǵın sóz bar turaqlı dizbekler boladı. Dástanda bunday birlikler tómendegi aǵzalar átirapında toplanǵan.

Kóz. Eń kóp qollanılǵan komponent — «kóz». Dástanda kózge baylanıslı segiz frazeologizm ushırasadı: *kózin jaslaw* (jılaw, ókiniw), *kózge ilmew* (itibarǵa almaw), *kózi ottay janıw* (qattı qızıǵıw), *kózdi ashıp jumǵansha* (bir demde), *kózi jaynaw* (quwanıp, ǵayratlanıp otırıw), *kózinen qanlı jas aǵıw* (qattı qayǵırıw), *kózinen aqpas jas* (toqtamay jılaw) hám *kózin qıyǵashlap qaraw* (gúmanlanıp qaraw). Mısalı: «Ashıq bolǵan jigittiń, kózi ottay janadı»; «Kózdi ashıp jumǵansha, Jáhánniń malı tabılar».

Kóz arqalı quwanısh ta, qayǵı da beriledi. «Kózinen qanlı jas aǵıw» menen «kózinen aqpas jas» birliklerinde qayǵınıń kúshi asırıp aytıw usılı járdeminde kúsheytilgen.

Qulaq. «Qulaq salıw» (dıqqat penen tıńlaw) birligi dástanda tórt ret qaytalanadı, al «qulaq tutıw» (sózine ılayıq bolıw) bir ret ushırasadı. Qulaq salıw birliginiń tórt gápte de buyrıq formasında, tuwrı sóylew quramında keliwi dıqqatqa ılayıq: «Qulaq salǵıl, nazlı yar», «Qulaq salǵıl, molla, meniń sózime». Bul birlik jıraw sózinde ózine tán ámeliy xızmet atqaradı — sóylewshi sózin baslaǵanda tıńlawshınıń itibarın tartıw ushın qollanıladı.

Qol. Qol komponentli birliklerde kóbinese óz-ara qatnas ańlatadı: *qolın alıw* (amanlasıw), *qol uslasıp kórisiw* (quwanıp sálemlesiw) Biraq «qolın arqasına baylaw» birligi keskin ózgeshe mánige iye bolıp, jazalaw, qılmısker etip alıp ketiwdi bildiredi. Bunday jaǵdayda bir aǵzanıń ózi doslıq ta, zorlıq ta kórsete alatuǵını sezilip turıptı.

Basqa aǵzalar. Qalǵan aǵzalar boyınsha da birliklerdi kórsetiw múmkin: *belin baylaw* (pitkeriwge qatań kirisiw), *dizesine mindiriw* (húrmet penen óz janına otırǵızıw), *júregi qaynap-joshıw* (qattı tolqınlanıw), *awzınan dúrler shashılıw* (sheshenlik penenmádeniyatlı sóylew), *janbasına shappatın urıw* (ókiniwden, ashıwdan ózin uriw), *júzi qızarıw* (uyalıw), *tili uzın bolıw* (artıq sóylew), *til tartpaw* (qorıqpay sóylew) hám *qah-qah urıp kúliw* (dawıslap kúliw). Mısalı «awzınan dúrler shashılıw» birliginde sóz dúrge teńestirilip, sheshenlik hám sózdiń qádiri kórkem túrde súwretlengen.

Emocional frazeologizmler- adamnıń ishki jaǵdayın, kewil-kúyin bildiredi. Tilimizde emocionallıq boyawı kóshli bolǵan frazemalar adamnıń hár qıylı ishki tuyǵıların – quwanıw, súysiniw, kúyiniw, qorqınısh sıyaqlı sezimlerin ashıp beriwde xızmet etedi. Bul topardıń ózegin «kewil» komponentli birlikler quraydı: *kewli tolıw* (qanaatlanıw), *kewli shad bolıw* (quwanıw), *kewli gúldey ashılıw* (qattı quwanıw), *kewli tasqınlaw* (quwanıshtan tolqınlanıw) hám *kewlimdi ashıw* (quwandırıw). Kewil ushın dástanda jámi bes frzeologiyalıq birlik tabıldı.

Kewildiń quwanısh jaǵdayı tábiyat obrazları menen beriledi: gúl ashılıwı, suwdıń tasqınlawı. Bul ózgeshelik dástan tiliniń xalıqtıń tábiyat penen baylanıslı dúnyaǵa kóz-qarasın sáwlelendiretuǵının kórsetedi.

Ǵam-qayǵını bildiretuǵın birlikler de ayrıqsha ózgeshelikke iye: *ah shegiw / ah urıw / ah tartıw* (qayǵırıw, nalıw), *dúnya tar bolıw* (turmısı awırlasıw), *ishine sıydıra almaw* (shıdamaw), *kúyip-pisiw* (qattı ǵam-qayǵı shegiw), *tul qalıw* (jalǵız, ıyesiz qalıw), *xayran qalıw* (tań qalıw) hám *zar jılatıw* (qattı qıynap jılatıw). «Dúnya tar bolıw» birligi tekstte eki ret ushırasıp, ekewinde de kámbaǵal, ǵáripke baylanıslı keledi: «Kámbaǵalǵa endi dúnya tar bolar», «Ǵáripke dúnya tar edi».

Is-háreketke hám sociallıq jaǵdayǵa baylanıslı birlikler- sóylew hám háreket tártibin bildiredi: *sózine eriw* (aytqanın qılıw), *húkimine kóndiriw* (boysındırıw), *jolǵa rawana bolıw* (jolǵa shıǵıw), *jolın kútiw* (keliwin kútiw), *joldı tosıw* (aldın kesip ótiw), *aq pátiya beriw* (rázılıq, pátiya beriw), *bas iyiw* (moyınsınıw), *dasturqan jayıw* (miyman kútiw). Bul jerde miymandoslıq hám úlkenlerdi húrmetlew úrp-ádetleri menen baylanıslı birliklerdiń bar ekenligi kózge taslanadı. «Dasturqan jayıw» miymandı kútiwdi, «aq pátiya beriw» úlkenniń pátiyasın beriwdi, «dizesine mindiriw» jaqın tutıp húrmet kórsetiwdi bildiredi. Sonday-aq «qara taban xalıq» (kámbaǵal, ápiwayı puqara) birligi dástanda xalıqtıń sociallıq qatlamların ajıratıwda qollanılǵan.

«Til tartpaw» birligi bolsa batırlıq hám shınshıllıq ideyasın bildiredi: «Xan, patshadan hesh tartpadı tilindi». Bunda xalıq ideallarına tán qásiyet, yaǵnıy kimnen bolsa da qorıqpay haqıyqattı aytıw jırawdıń tilinde frazeologizm arqalı beriledi.

Frazeologizmlerdiń stilistikalıq xızmetine toqtalǵanımızda dástanda frazeologizmler tek mánini jetkeriw quralı emes, sonıń menen birge kórkemlik hám qurılıs jaǵınan da áhmiyetli xızmet atqaratuǵınlıǵın kóremiz.

Birinshiden, obrazlılıqtı támiyinleydi. «Kózi ottay janıw», «kewli gúldey ashılıw», «awzınan dúrler shashılıw» siyaqlı birlikler teńew hám kóshirme mánı arqalı abstrakt sezimlerdi kóz aldına keltiredi.

Ekinshiden, uyqas hám ritmdi támiynleydi. Dástandaǵı frazeologizmlerdiń feyil formaları uqsas bolıp keledi. Mısalı: «Kewli gúldey ashılıp, awzınan dúrler shashılıp» hám «Kewli tasqınlanıp, áziz qızdıń waqtın xoshlap». Birinshi mısalda eki frazeologizm qatar kelip, bir *-ıp* feyil formasında tamamlanadı; ekinshi mısalda *-lap*

formasında uyqas payda boladı. Demek, frazeologizm qurılısı qosıq jolınıń ritmikalıq dúzilisi menen tıǵız baylanısqan.

Úshinshiden, qaharmannıń minezin ashadı. «Til tartpaw» — batırlıq, «kózge ilmew» — maqtanshaqlıq yamasa dushpanshılıq, «kewli shad bolıw» — razılıq, «júzi qızarıw» — uyalıw. Bunday birliklerdiń járdeminde qaharman haqqında kóp sóz aytılmay-aq, onıń ishki dúnyası kórsetiledi.

Tórtinshiden, sociallıq mazmunǵa iye. «Dúnya tar bolıw», «tul qalıw», «zar jılatıw», «qara taban xalıq» birlikleri kámbaǵal, ǵárip adamlardıń awır turmısın, al «húkimine kóndiriw», «qolın arqasına baylaw» birlikleri zorlıq hám násiyatsızlıqtı kórsetedi. Bul — dástannıń xalıqshıl, ádalatlılıq ideyasın jırawdıń tili arqalı beriwdiń bir jolı.

Juwmaqlap aytqanda, eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdiń dizbeginen turatuǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar barlǵan sózler turaqlı sóz dizbekleri dep ataladı. Dástan tilinde bunday sózler ónimli qollanılǵan. Ásirese, adam dene múshelerine baylanıslı frazemalardıń kóplep qollanılǵanın kóremiz.

Ádebiyatlar:

1. Yusupova B.Qaraqalpaq tilinin’ frazeologiyasi. –Toshkent, 2014
2. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. –Нөкис, 1968
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилиниң қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис, 1985
4. Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский краткий фразеологический словарь для школьников. –Нукус, 1985
5. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. –Нөкис, 2018
6. Айназарова Г. Двухкомпоненты фразеологизмы симмитричной структуры каракалпакского языка. Автореф.дис... канд.фил.наук –Нукус, 2000
7. А.Пирниязова. Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы хәм оның стилистикалық имканиятлары. Филол.фан.док.дисс. Автореф... (DSc) –Нукус, 2020

8. Ж.Танирбергенов. Қарақалпақ тилинде фейил фразеологизмлердиң лингвистикалық анализ. Филол.фан.док.дисс. Автореф... (PhD) –Нукус, 2020
9. Allambergenova G. I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanılıwı. –Nókis, 2024.